

УДК 070.23(477)

Олена Лопата,
молодший науковий співробітник НБУВ

Становлення та розповсюдження української преси (XVIII — початок XX століття)

У статті розглянуто основні аспекти розвитку журнальної бібліографії XVIII — початку XX ст. Дано стислий аналіз визначальних журнальних публікацій зазначеного періоду та характеристику перших українських і європейських часописів. Окреслюються методологічні й методичні аспекти дослідження періодичної преси, питання систематизації та класифікації журнальних видань у зазначений період.

Ключові слова: документ, періодичне видання, українська преса, журнал, часопис.

Періодичним виданням та питанням виникнення національної преси у вітчизняному (під яким до 1991 р. ми будемо розуміти публікації не тільки українських авторів, а й ту бібліотекознавчу традицію, яка конституювалась у межах Росії та СРСР) і західному бібліотекознавстві присвячена досить ґрунтовна література, що охоплює як розгляд загальних питань, так і аналіз окремих аспектів цієї проблематики.

Вагомий теоретичний внесок в осмислення термінів "видання", "журнал", "газета", "національна преса", "науковий часопис", розуміння сутності й структури періодичних видань, визначення ролі та місця преси у системі документальних комунікацій, дослідження історії видавничої справи здійснено українськими вченими В. Ігнатіємком [7; 8; 9; 10], М. Ясинським [44; 45], І. Кривецьким [12], М. Сагардою [37], Д. Лисиченко [16; 17], Ф. Яновським [43]; російськими — М. Ломоносовим [21], О. Неустроєвим [29], В. Белінським [4], Л. Ільїнським [6], М. Лісовським [18; 19], О. Ловягіним [20]; іноземними — Г. Міллером [1; 21; 29], Лільборном [11], Геттерінгтоном [11], Шлеффелем [11].

У тексті дослідю даються посилання на праці згаданих авторів та інші роботи, що містять відомості з окреслених питань. Визначальним джерелом пропонованого дослідження стали журнали, офіційні постанови та книжкові видання, опрацьовані "de visu". Залежно від ролі того або іншого з них застосовувався й різний рівень аналізу — від побіжного перегляду окремих статей до ґрунтовного опрацювання авторських викладів за багато років.

Особисте вивчення документів дало можливість отримати досить повне уявлення про національні періодичні видання, їхніх видавців, редакторів, авторів, завдання і програми, структуру, жанри, мову й стиль викладення матеріалів, оформлення та діапазон публікацій тощо.

З редакційних статей, зауважень, коментарів та післямов можна скласти уявлення про плани видавців, зробити висновки про їхні погляди, позицію, а іноді й призначення часопису; зі спеціальних публікацій — про існуючі проблеми; з інформаційних розділів — про фахове життя, склад та інтереси читацької аудиторії, зв'язки журналу із користувачами; з бібліографічних оглядів — про інші вітчизняні й зарубіжні видання цього типу.

Основна мета публікації — ознайомлення з першими українськими часописами XVIII—XIX ст., висвітлення закономірностей розвитку національної журнальної періодики XIX — початку XX ст. та аналіз бібліотекознавчих поглядів щодо визначення самого терміна "періодичне видання" на цьому етапі, а саме: "...що власне треба називати періодикою, який обсяг цього поняття, які видання обіймає цей термін" [37, с. 16].

У зв'язку із широким часовим проміжком огляду матеріалів та численністю публікацій, що істотно різняться між собою в роботі, єдино правильним методом пропонованого дослідження, на наш погляд, є метод порівняльного аналізу.

Не акцентуючи на газетах Римської імперії й Китаю, що особливо не вплинули на європейську видавничу справу, історію періодичної преси в Європі, на переконання О. Ловягіна, ймовірно, потрібно вести із початку XVII ст., коли в Німеччині з'явилися перші друковані щотижневі газети (1609). З того ж сторіччя беруть початок наукові видання, що виходять періодично; тут фундатором є Франція з її "Journal des Savants", що вийшов у 1665 р. та проіснував майже 350 років [20, с. 113]. Друкуючи матеріали із природничих наук, видання стало прототипом наукового часопису для багатьох країн Європи.

У перші десятиріччя існування журналів у сучасному розумінні наукова інформація значно домінувала над соціально-політичною. Кількість публікацій із наукової проблематики істотно перевищувала кількість загальнополітичних статей. Цікаво, що з 80-х років XVI ст. у Лейдені працювала славетна сім'я Ельзевірів. Їхні друкарні успішно проіснували більше століття: 1587—1688. Сімейне підприємство переказало своє ім'я книжкам та часописам, що ним видавалися [21, с. 52], а заснована ними фірма, збагатившись сторічними традиціями, існує й донині. Для "Ельзевірів" характерний малий формат, а їхні видання, залежно від типу, вирізняють два логотипи: або самітник, що читає книжку біля дерева з девізом "non solus" ("не один"), або небесний глобус ("Ельзевірівська сфера"). Ще одна усталена століттями традиція — постійна участь у Франкфуртському книжковому ярмаркові, де у них навіть був постійний склад [20, с. 52].

З початку XVIII ст. в Європі починають видаватися журнали загального, нерідко моралізуючого характеру. Їхні

творці, англійці Стиль і Аддисон, у легкій формі вчили, "як варто поводитися в громадських місцях, які книжки читати, як спілкуватися із чоловіками, коханками й друзями". У XIX ст. цей тип журналу перетворився на буржуазні щотижневики й щомісячники (також двотижневики) для "домашнього читання", у яких публікувались родинні повісті й романи [20, с. 113].

Історія української періодичної преси, на думку багатьох науковців, і досі terra incognita [13; 7; 45; 12]. Особливості її розвитку XVIII — початку XX ст. обумовлені низкою історичних причин, насамперед входженням українських земель до складу різних держав (Росії, Австро-Угорщини, Польщі та Румунії).

В. Ігнатієнко вважає початком української преси 1816 р., коли у Харкові вийшла перша книжка "Украинского вестника" [7, с. 26; 9, с. 11]. У 1812 р. у тому ж Харкові вийшло дванадцять номерів "Харьковского еженедельника". Видавав його Лангнер, але фактичним й авторитетним керівником "Еженедельника" був професор сільськогосподарських наук Харківського університету К. Нельдехен. На думку М. Ясинського, саме журнал-тижневик (за термінологією Д. Багалія — газета) — перше в Україні періодичне видання [45, с. 43—44].

Іншої думки дотримується І. Кревецький: "Періодична преса на Україні появляється у XVIII ст. Як і перша книжка, також і перша газета появляється на Західній Україні, у Львові" [12, с. 6]. Ще у 1907 р. В. Щурат опублікував у "Записках Наук. Т-ва ім. Шевченка" текст "Львівського тижневика з 1749 р." (п. з. "Kuryer Lwowski"), до того часу невідомого бібліографам. Утім, зауважує І. Кревецький, "приглянувшись ближче згаданому "тижневику", можна ствердити, що це т. зв. одноднівка... Одноднівки такі відомі бібліографії XVII—XVIII вв." [12, с. 6].

Першим періодичним виданням у Львові, а також в Україні, стверджує бібліограф, є "Gazette de Leopold" 1776 р. "Усіх чисел у згаданім примірнику 51. Відступ часу між поодинокими номерами витримує 6—8 днів. Тільки відступ між числом 1-им і числом 2-им був дещо більший, 12 днів. Є це, отже, тижневик", — визнає автор [12, с. 6].

Така позиція також є спірною. Були часи, писав В. Белінський, коли журнали в Європі в переважній більшості називалися "зрителями", зараз за ними зосталось лише найменування "обозрение" ("revue"), й означає воно те ж саме, що на Русі слово "журнал", а журналами називають там і газети [4, с. 512]. Ця тенденція зберігається й донині.

Характерно, що значення терміна "періодичні видання" в Росії та на Лівобережних землях України було досить чітко сформульовано: "...сѣдмичные листки и месячные сочинения. ...Сочинители таковых периодических листов... тем лучше были приняты, чем ближе они своего намерения держались" [6, с. 108].

У XIX ст. сформувалися журнали гумористичного й сатиричного спрямування, останні неодмінно з політичним відтінком. Своєрідним явищем у Росії й Південно-Східній Україні було набуття "говстими журналами" — щомісячниками із загальнолітературним змістом — статусу органів політичної пропаганди. Пояснювалося це значною мірою цензурними умовами, що не санкціонували появи визначеної партійної преси [20, с. 53].

Ще на початку минулого століття М. Лісовський запропонував використовувати різні підходи при дослідженні книги й журналу: "Оскільки періодичні видання мають деякі свої особливості як стосовно їхнього виготовлення, так і щодо розповсюдження та опису, то й розгляд та вивчення їх могли б бути виділені в особливий, додатковий, розділ книгознавства..." [18, с. 8]. Тоді ж започаткувалась статистика

періодичної преси [19, с. 9]. У роботі "Книговедение, как предмет преподавания, его сущность и задачи" наводяться такі дані: з 1908 до 1912 рр. кількість періодичних видань на територіях тодішньої Росії збільшилась з 2028 назв до 2787 [18, с. 20—21].

Росія (до складу якої входила й значна частина України, що називалась Малоросією) на початку XX ст. посідала одне із перших місць в Європі щодо випуску періодики.

Невпинний розвиток науки й техніки та бурхливі історичні події кінця XIX — початку XX ст. призвели до виникнення новітніх напрямів фундаментальних досліджень та створення нових галузевих та фахових видань. Журнальна публікація, значно випереджаючи книгу за оперативністю подання матеріалів, почала виступати одним із основних засобів інформаційних сполучень. Як зазначив М. Сагарда, "незвичайний зріст періодичної преси газетного й журнального типу не випадковий і не штучний: він природно походить із посутих завдань та властивостей періодичної преси, що тісно зв'язують її життям в різних його формах і напрямках... Періодична преса дає змогу відразу знімати й розв'язувати питання дня як вони виявляються сьогодні, не чекаючи повного їх розвитку та розкриття, остаточного оформлення й вирішення, охоплювати не лише в цілому, а і частинах... Ось чому центр ваги в усякій літературній продукції помітно переходить до періодичної преси, і... відсоткове відношення періодичної преси до монографічних праць щодалі невпинно зростає в бік періодики, й періодична преса стає непереможним конкурентом книжки. Хто працював науково, той з власного досвіду знає, яка сила потрібних матеріалів міститься саме в журналах і навіть у газетах, а спостереження над цитатами в наукових працях та над бібліографічними показниками дають знати, що на одну монографічну працю припадають десятки журнальних статей; є й такі питання, що матеріали для них розкидано лише по журналах, у дрібних замітках" [37, с. 15].

На початку XX ст. "українська преса, з'явившись по всіх землях України" та "народившись за межами територіально-етнографічними, стала тією трибуною, звідкіль... голос лунав до країн Європи та Америки і єднав українське громадянство з громадянством інших держав" [9, с. 52].

Українці прагнули не лише врятувати свою національно-культурну ідентичність, а й, як наголошувалось у Зверненні Головної української еміграційної ради (Париж, 1930 р.), проводити активну пропаганду, самоорганізуватися та розвивати наукову, громадську діяльність "заділя освідомлення народів світу, європейських держав про визвольну боротьбу, національні цілі, український народ, його минуле й майбутнє" [28, с. 141].

Ще під час правління уряду гетьмана П. Скоропадського Міністерством освіти та мистецтв (назву отримано в червні 1918 р.) було вжито низку заходів, спрямованих на українізацію "науки та просвіти" на всіх рівнях: викладанні, книговидавничій діяльності, бібліотечній роботі. Серед тогочасних досягнень у культурно-просвітницькій справі слід відзначити заснування Української академії наук, українізацію університету в Києві та його заснування у Кам'янець-Подільському, утворення державного драматичного театру, заснування у Києві при Українській академії наук Всенародної бібліотеки Української Народної Республіки і надання їй юридично-правового статусу.

"Перша спроба обслудування бібліотек у всеукраїнському масштабі "припадає на часи післяреволюційні — саме на рік 1918... Обслудування це мало суто практичне завдання... і мусило охопити насамперед бібліотеки громадські, земські й тодішні просвіти" [41, с. 35].

Дослідження було проведено "анкетним порядком". Анкета, розроблена бібліотечно-музейним відділом тодішнього міністерства народної освіти, складалась з таких основних рубрик:

I. Відомості про бібліотеку (серед основних підпунктів: кількість українських томів (зазначити по можливості точно); кількість видань російською та іншими мовами, які торкаються українського питання; назви українських журналів та часописів (заголовки й за які роки кожний); склад українських книжок по змісту (поділ по відділах): а) приблизна кількість томів красного письменства; б) приблизна кількість томів наукового змісту).

II. Як входять українські книжки до складу бібліотеки:

а) чи складають окремі відділи;

б) чи розкладені по загальній системі, уживаній в бібліотеці.

III. Відомості про бібліотекаря (серед основних підпунктів: якими мовами володіє; знайомство з українською книжкою (знання українських видавництв, українського красного та наукового письменства) [41, с. 35—36].

Як бачимо, українські видання, зокрема вітчизняні журнали та часописи, цікавили співробітників Міністерства народної освіти в першу чергу та були згруповані в "обслідуванні" в окремий розділ. Цінний фактичний матеріал щодо становлення української журнальної періодики в перші роки радянської влади можна знайти в працях Гуртка бібліологів (опубліковано: "Бібліологічні вісти" за 1923 р.), Трудах Інституту книгознавства [41], роботах Ю. Меженка [23; 24; 25; 26], Д. Балики [2; 3], О. Карпинської [3], Д. Лисиченко [16; 17], В. Дем'янука [5], С. Пастернака [33]. Історію вітчизняної преси відображено в публікаціях І. Кривецького [12], І. Крип'якевича [13], М. Куфаєва [14; 15], Ф. Максименка [22], В. Міяківського [27], Єв. Перфецького [34], В. Романовського [36], В. Січинського [38], С. Таранушенка [40], М. Ясинського [44; 45].

Найгрунтовніші виклади з системного та послідовного розгляду історії української періодики, визначення її ролі та місця в літературному, громадському і суспільно-політичному житті країни належать відомому вітчизняному книгознавцю В. Ігнатієнку [7; 8; 9; 10]. Його етюд "Українська преса" тривалий час був єдиним джерелом історико-бібліографічного вивчення вітчизняної періодичної літератури більш ніж за сторічний період. Автор окреслив та охарактеризував основні етапи становлення та розвитку української преси з 1816 р., часу, коли з'явилися перші українські часописи (культурно-просвітницький щомісячник російською мовою "Українській Вестник" у Харкові та сатиричний журнал українською та російською мовами "Харьковській Демократ", до 1923 р., року XII з'їзду більшовицької партії [9, с. 11]. Дослідником розглянуто найважливіші історичні моменти аналізованого періоду та їхній вплив на розвиток вітчизняної періодики, виділено п'ять його основних етапів.

Перший період (1816—1834) — у межах імператорських монархій Австро-Угорщини та Росії. Західноєвропейська преса, перші примірники якої надруковано у Відні у 1615 р., опередила українську пресу, як вважає автор, на 200 років, а російська преса, що з'явилася у 1703 р., більш аніж на 100 років. Першими ж "ластівками" української преси були, на думку науковця, випуски шотландського "Прейсь-Куранта приходящим в Одессу иностранным товарамъ и исходящим російским товарамъ", що з'явився у 1809 р. в Одесі та проіснував до 1841 р. [9, с. 11]. Як уже зазначалось, І. Кривецький [12, с. 6] та М. Ясинський [45, с. 43—44] притримуються інших точок зору (їхні позиції також розглянуто у цій публікації).

До категорії російської преси в Україні В. Ігнатієнко відносив і другий часопис, що з'явився у 1812 р. у Харкові заходами книготоргівлі Лангнера, а саме "Харьковській еженедельник". Незважаючи на те, що за початок української преси прийнято вважати журнали "Харьковській Демократ" та "Українській Вестник" (1816), автор убачав за доцільне додати до цих двох часописів "Харьковскія Известія" (1816) та "Українській Журналь" (1824—1825), що вміщували матеріали українською мовою та знаходились під впливом харківської української групи громадських діячів [9, с. 11—12].

З переліку видавців (Г. Квітка, П. Гулак-Артемівський, Б. Маслович, Єв. Філомофитський) цілком ясно, що ці часописи видавалися коштами та силами місцевої спільноти, найвідомішими тогочасними громадськими діячами, письменниками та поетами. В. Ігнатієнко стверджує, що українська преса "так само як і преса західноєвропейська, виникла не з бажання урядових кіл, як це було в Росії (наказ Петра I у 1702 р. про видання "Курантов"), а дякуючи громадській ініціативі" [9, с. 16]. Явище публічності, вважає бібліограф, характерне для української преси протягом усього її розвитку.

Другий період розвитку української преси (1834—1904).

У межах цих десятиліть на обох частинах української території відбулися кардинальні історичні події, і залежно від них змінювались об'єктивні обставини розвитку української культури, а отже, і преси. Автор демонструє кількісне зростання української періодики у 1877—1904 рр., називаючи "орієнтовні цифри", які виразно ілюструють, наскільки масштабним було збільшення обсягу преси у ці десятиріччя: у 1834—1847 рр. у середньому за рік друкувалось 0,28 назви українських періодичних видань; у 1848—1859 рр. — 6,25; у 1860—1876 рр. — 7,3; у 1877—1904 рр. — було опубліковано 23,5 найменування вітчизняної преси.

З усіх порівнюваних поміж собою часових відрізків і в межах окремих з них автор робить такі основні висновки:

— "на початку 3-го періоду українська преса числом збільшилася;

— придбала собі по всіх територіях розселення української людності читачів і опанувала певні територіальні центри (Львів, Перемишль, Станиславів, Чернівці, Коломия);

— викристалізувалась по фахах;

— поліпшилась з боку змісту та побільшала розмірами" [9, с. 41].

Третій період розвитку української преси (1905—1914) розпочинається з моменту революції в Росії, "під час якої російський уряд, під натиском бурхливих подій примушений був дати країні деякі вольності. Між іншими вольностями, що було здобуто в період революції 1905 року, досягнуто й волю друку. Зникли й заборони для українського друкованого слова" [9, с. 42].

Простежуючи третій період [9, с. 42—52] розвитку української преси, науковець акцентує увагу на декількох подіях, а саме:

— на початку цієї стадії (1905—1907) виникає численна партійна преса, розвиток якій покладено наприкінці другого періоду (наприклад, журнали "Праця" (1905), "Боротьба" (1905), "Вільна Україна" (1906);

— на цьому етапі фахова та наукова преса прогресувала в усіх своїх розгалуженнях: збільшилась кількісно, зміцнилась та стала глибшою за змістом;

— у 1905—1914 рр. національна преса досягла читача й стала "неминучою потребою" широких мас українського суспільства [9, с. 52].

Четвертий період розвитку української преси (з 1914 р., від початку війни, до 1917 р., початку революції) — "найко-

ротший по своєму довголіттю, але разом з тим він повертає українську пресу до часів Валуєва (1863) або часів 1876 р., коли печатка заборони лежала на українському друкованому слові" [9, с. 53]. Науковець наголошує, що 1916 р. є для української періодики поворотним етапом; перенісши внаслідок війни велику кризу свого розвитку, преса починає відроджуватися як у різних місцевостях України, так і в еміграції та серед полонених [9, с. 53—68].

П'ятий період розвитку української преси (1917—1922) автор визначає як "період розцвіту", коли преса "продовжує розвиватись, виявляючи тільки деякі тенденції до зменшення числа назв, порівнюючи з першими роками революції" [9, с. 69].

На думку бібліографа, "1923 рік починає собою *б-й період розвитку української преси* в одмінних умовах культурного життя на всіх територіях, що населяє український нарід" [9, с. 76]. "Після постанов XII З'їзду накреслились ясні шляхи для твердого й практичного розв'язання національних проблем в межах Радянських Республік з одного боку і загострення боротьби з українською культурою на окупованих українських землях в Польщі, Румунії та Чехо-Словакії" [9, с. 76].

З 20-х рр. XX ст. тривала дискусія щодо визначення самого поняття "українська періодика". Залишалися також спірними й важливі питання: 1) які саме видання є українською пресою; 2) яку територію брати для дослідження; 3) як класифікувати періодичні видання та багато інших питань теоретичного характеру (функції, сутність, значення), без розв'язання яких неможливе вивчення розвитку української преси у зв'язку з "розвитком суспільних взаємовідносин та українського громадянства" [7, с. 22].

Першим питанням, вважає В. Ігнатієнко, розв'язання якого впливає і на вирішення інших, є таке: "Що вважати українською пресою"? А основою для відповіді на нього, зазначає науковець, можуть бути такі положення:

- державність (територіально-державна прикмета);
- мова;
- територіально-етнографічний принцип, комбінований з принципом мови [7, с. 22].

Він наголошував: якщо покласти в основу розв'язання питання принцип державності, то доведеться вважати за українську пресу періодичні видання, що виходили й виходять на території УСРР різними мовами, не беручи до уваги ті, що виходили українською мовою за межами держави (на західноукраїнських землях, Наддніпрянській Україні та в українських колоніях Америки і Сибіру) [7, с. 23].

Отже, стверджує автор, єдиним принципом, що вирішує це питання, може бути принцип мови в поєднанні з основною етнографічною територією розселення українського народу з долученням тих просторів, що заселили українські емігранти в Америці, на Далекому Сході та по інших краях світу [7, с. 24].

Бібліограф висловив думку, що за пресу треба вважати не тільки газети та журнали, що друкувались періодично, до неї треба зараховувати й альманахи та збірники, які виходили періодично або мали перетворитися на періодичні [7, с. 24]. За його висловлюванням, пресу можна класифікувати за такими компонентами:

- ознака мови;
- характер преси;
- тривалий час виходу;
- ідеологічний напрям або партійність органу [7, с. 25—26].

Водночас І. Кревецький запропонував своє розуміння терміна "українська періодика": та, що "...обіймає не одну

тільки національно-українську пресу, але всю пресу, що виходила чи виходить на Україні" [12, с. 5].

Дещо іншої точки зору додержувався М. Ясинський. Науковець наголошував, що принциповим є питання — яку пресу вважати українською: ту, що вийшла українською мовою, чи українську за змістом? Географічну доміную автор вважав за недоречну [45].

Заслуговує на увагу й визначення М. Яновським періодичного видання як такого, в якому багаторазовість виходу номерів має своїм основним завданням публікацію матеріалу, що нагромаджується лише поступово (хоча за своєю сутністю є відображенням динаміки життя й засобом дії на неї) і не може бути надрукований відразу [39, с. 75; 43]. На наш погляд, це трактування досить загальне.

Що стосується класифікації періодики за її основними видами, то М. Яновський запропонував таку схему. Періодичні видання поділяються на: часописи, не обмежені певним колом тем або виразною формою, та часописи визначеного кола тем або чіткої конфігурації; а обидві категорії на: примірники, що з випуском наступного числа втрачають (у більшій частині матеріалу) інформативність, окрім історичної тематики, та примірники, з черговим номером яких інтерес до опублікованих раніше матеріалів не втрачається. Журнали, поєднуючи пресу, належать як до першої, так і до другої категорії періодичних видань [39, с. 75].

Наукові опрацювання термінологічного визначення періодичної преси, які стали підґрунтям для вирішення вагомих теоретичних та практичних питань, належать відомому бібліографу, досліднику преси, співробітнику Всеукраїнської бібліотеки України М. Сагарді. На наш погляд, першорядною щодо вирішення цієї проблеми є його праця "Обсяг поняття "періодика" (До основних питань зведеного каталогу періодичних видань у бібліотеках України)", в якому автором не лише сформульовано ключовий термін, а й запропоновано перелік публікацій, що підлягають під це визначення.

Вчений виділяє основні завдання та функції періодичної преси, "якими вона живе і без яких вона не мислима", це: а) інформація про найновіші факти в найширшому розумінні, тобто про різні події й досягнення (об'єктивна сторона); б) організація думки в певних ділянках і напрямках, керування у питаннях, що їх ставить життя (суб'єктивна сторона) [37, с. 22]. М. Сагарда нагадує висловлювання М. Дзиковського, котрий порівнював книгу зі звичайною фотографією, що відбиває дійсність в її тривалості, в статистиці, а періодичне видання — з фото-кіно, що складається з цілої низки відбитків, які у своїй послідовній мінливості та взаємному доповненні зображують дійсність в її русі, розвитку, безперервності. Динаміка життя передається періодичній пресі, утворює постійний і нерозривний зв'язок між періодичною пресою і життям, — отже, *динамічність*, підкреслює науковець, становить її вирішальну ознаку.

З цієї ключової ознаки безпосередньо випливає (як органічно з нею пов'язана) друга, а саме *злюбовденість*. У тісному зв'язку з цим як психологічна вимога стоїть потреба *різноманітності змісту* в кожному числі періодичного видання [37, с. 22].

Крім того, дослідник характеризує найважливіші складові риси періодичного видання, а саме:

- необмежений змістом і обсягом матеріал;
- визначене наступництво та внутрішній зв'язок між собою окремих чисел видання;
- неперервність;
- періодичність;
- напрям;

- спрямованість;
- характер на весь час його існування;
- єдина і певна організація, що публікує видання;
- зовнішній вигляд та форма.

Підсумовуючи зазначене, М. Сагарда робить висновок, що до періодичних видань фактично належать:

1. Усі видання політичного, громадського, професійного, літературного, загальнонаукового, спеціально-наукового, науково-популярного, загальноприступного та офіційно-документального характеру.

2. Додатки до газет і журналів, незалежно від того, чи вони виходять під однією назвою з часописом чи під іншою.

3. Видання академії наук, наукових та літературних установ і товариств, вищих, загальних та спеціальних шкіл, бібліотек, музеїв під назвами "Праці", "Записки" та ін.

4. Щорічники, календарі в форматі книг, довідники, що виходять періодично, альманахи, які, крім літературно-художнього матеріалу, мають річні огляди, календарні дані й виходять періодично.

5. Збірники законодавчих актів, бюлетені, накази й розпорядження державних професійних, громадських, промислових та інших установ і організацій, якщо вони видаються у формі газет або журналів систематично, з певною періодичністю й за календарною на число видання датою.

Із "ерзаців" періодичних видань до періодики автор зараховує лише такі категорії:

- одноденні газети та одноденні журнали (одnodнівки);
- періодичні видання тимчасового, "сезонного" типу, як газети та журнали, присвячені певній кампанії, періодичні видання конгресів, з'їздів, конференцій, нарад тощо [37, с. 22].

Якщо питання формування зведеного каталогу вітчизняних періодичних видань та визначення ролі й місця преси в системі тогочасних документальних комунікацій найдетальніше розглянуто в праці М. Сагарди, то проблеми організації та дослідження "нової чужоземної періодики" (зарубіжної періодики) присвячено публікації М. Оксіюка [31]. Запропонований авторами комплексний принцип охоплення документів було покладено в основу роботи над зведеним каталогом періодичних видань у бібліотеках України на початок 30-х років ХХ ст.

У цей же період провадилась кампанія з ліквідації масової неписьменності. У декретах, резолюціях, постановах уряду йшлося про невідкладні заходи "українізації". Головну роль у цьому процесі відігравали керівники Народного комісаріату освіти С. Шумський (1925—1927) та М. Скрипник (1927—1932). Завдяки їхнім зусиллям було досягнуто значних успіхів у поширенні української мови, розвитку національної освіти та культури. Збільшилась кількість українців у державному й адміністративному апаратах. Більше половини книжок та майже 90% часописів почало виходило українською мовою [30, с. 110].

В основу бібліотечної мережі було покладено не пересувні бібліотеки, а стаціонарні книгозбірні. Намічено реорганізацію системи політосвіти "в розумінні розвантаження їх від тої практичної, організаційної роботи, яка може бути без особливих труднощів передана на місяця" [42, с. 79].

"Активізація" роботи бібліотек проходила в цей час як в Східних та Центральних, так і в Західних та Південних регіонах України. Наприклад, Одеське бібліотечне об'єднання видавало свій "Бюлетень". В останньому числі 1—2 (4—5) за 1926 р., крім різних "справоздань", було надруковано короткий російсько-український словник бібліотечної термінології [42, с. 82].

Попри спротив польської влади, відбувалась українізація і на західноукраїнських землях.

Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові в останньому числі своєї "Хроніки" (№ 67—68 за 1925 р.) надрукувало справоздання Бібліотеки Товариства за 1923—1925 рр. За цей час у відділ друку надійшло 3284 нові часописи. Цікаво, що книжки і рукописи бібліотека отримувала із трьох джерел: дарів, обміну й купівлі: "Найбільше дістали з дарів..." [42, с. 82]. "Обслуговували" заклад два бібліотекарі (відомі українські книгознавці І. Кревецький і В. Дорошенко) та помічник. Одним із основних завдань Бібліотеки було поповнення відділу "Україніка" [42, с. 82].

Характерною тенденцією кінця 20-х — початку 30-х рр. було різке зростання кількості провінційних видань. Здійснюючи заклик "за масовість пролетарського літературного движенья", до письменницьких і журналістських асоціацій долучилось значна кількість літгуртківців. Це, безумовно, позначилося і на періодиці: зі збільшенням кількості часописів рівень літературних вимог до них знижувався.

Одночасно партія закликала до консолідації комуністичних сил у літературі. Прийнятий у 20-х рр. поділ авторів на "пролетарських писателів" і "попутчиков" ("пролетарських письменників" та "супутників") було ліквідовано: 23 квітня 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову "О перестройке литературно-художественных организаций" ("Про перебудову літературно-художніх організацій"). ЦК партії констатував "значне як кількісне, так і якісне зростання літератури і мистецтва". У зв'язку з цим "рамки існуючих пролетарських літературно-художніх організацій (ВОАПП, РАПП, РАМП та ін.) стають вже вузькими і гальмують переконливий розмах художньої творчості", зазначалося в постанові. ЦК прийняв рішення ліквідувати асоціації пролетарських письменників і створити єдину спілку радянських письменників [32].

Відтак бере початок "новий етап" в історії української літератури та вітчизняного книгознавства. Після квітневої постанови було ліквідовано "протилежну думку" та "непролетарських письменників", піддано репресіям тисячі українських письменників і науковців, зокрема бібліографів та літературознавців. Єдино правильними і офіційно визнаними функціями преси були визначені ті, які давало ленінське трактування: пропаганда, агітація, організація. Політична публіцистика була репрезентована в більшій кількості періодичних видань, ніж будь-яка інша тематична група. Якщо ж вважати закони (включно з Конституцією СРСР: її текст друкувався практично в усіх періодичних виданнях) різновидом політичної літератури, то вона "переважувала" всі інші категорії разом узяті.

Водночас знищувалися фахові часописи, як-от "Бібліологічні вісті" (1923—1931) та "Журнал бібліотекознавства та бібліографії" (1927—1930), що був організований на базі "Бібліотечного журналу" (1925—1926) і "Бібліотечного збірника" (1926—1927). Для радянських бібліотекознавців було засновано журнал "Бібліотека у соціалістичному будівництві" (1932—1936), надалі "Радянська бібліотека" (1937—1938), а з 1939 р. — "Соціалістична культура".

Вивчення останніх засвідчило: часописи характеризуються майже повною відсутністю матеріалів, присвячених вивченню української історії та національної преси. Теоретичні питання дослідження вітчизняної видавничої справи та книгознавства також практично не розглядалися на їхніх сторінках.

Названі видання були "ною літературою соціалістичного реалізму". Вони слугували тій же справі будівництва комунізму, що й політична преса, тобто, по суті, наукові та літературно-публіцистичні часописи також стали політичними. Якщо ж і репрезентували культуру, то дуже специфічну — політизовану соціалістичну.

На основі опрацювання та аналізу літератури за темою розгляду можна зробити *висновок*, що питання історії національної преси, визначення основних функцій та ролі друкованого часопису повсякчас привертала увагу відомих вітчизняних науковців: літераторів, істориків та бібліографів. Вивчення журнальної бібліографії XVIII — початку XX ст. спонукає до важливих *узагальнень*, а саме:

— друга половина XVIII ст. — перші десятиріччя XIX ст. в історії української журналістики визначаються створенням перших часописів і ствердженням наукового журналу як типу видання. Видавництво "Харьковського ежендельника" безпосередньо пов'язане з першим в Україні університетом. На засадах досвіду перших російськомовних часописів — "Харьковській Демократ" та "Українській Вестник" — почали видаватися "Харьковскія Известія" (1816) та "Українській Журналь" (1824—1825), що вміщували матеріали українською мовою. "В цей самий період з'явилися і сурогати преси: альманахи, збірники", — зазначав дослідник української періодики В. Ігнатієнко [9, с. 12]. Їхні спільні риси — універсальність тематики, популярність викладу, оглядовий характер інформації з використанням матеріалів із зарубіжних книг та журналів. Аналізовані періодичні видання підготували основу для виникнення національних фахових, що сталося декількома десятиліттями пізніше;

— початок XIX ст. характеризується розвитком зацікавленості до теоретичних питань бібліографії й створенням перших періодичних видань, де ці питання було сформульовано. Одночасно зі становленням журнальної бібліографії, що об'єктивно відображала місце бібліографії в житті суспільства загалом, її зв'язки із групами наук, книг і читачів, виникає синкретична за змістом журналістика. У ній бібліографія пов'язана із групами наук, що становлять зміст журналу. З'являються й власне теоретичні статті, тобто зароджується бібліографічна періодика, час розквіту якої настане лише у XX ст.;

— у першій чверті XIX ст. у межах Росії (до складу якої входила й Україна) відбувається інтенсивний процес формування перших спеціальних журналів, присвячених техніці й природознавству, ведеться пошук форм і типів фахових видань. Це був початковий етап диференціації різних наукових галузей, остаточно виокремлених у другій половині XIX ст., тоді ж почалась спеціалізація бібліографії, а межі її сфери діяльності стали визначатися конкретніше;

— у першій половині XIX ст. відбулось фактичне відокремлення наукової преси від загальнополітичної;

— 60-ті роки XIX ст. — період швидкого кількісного зростання і, що особливо важливо, кардинальних якісних змін українських та російських часописів. Саме в ці роки у них окреслюється чіткий політичний курс, утворюються два напрями — демократичний та ліберальний. Журнали ще зберігають провідне місце в пресі, незважаючи на збільшення кількості назв та тиражів газет, зростання їхнього впливу на суспільство. Остаточо формується тип "товстого" літературно-критичного й літературно-громадського (політичного) журналу. Нарощується випуск галузевої, спеціалізованої періодики;

— кінець XIX — перші десятиріччя XX ст. стали періодом домінування загальнополітичної преси над науковою

(виняток — сільськогосподарські журнали, що інтенсивно формувалися та видавалися в межах тогочасної Росії);

— взаємодія бібліографії з публіцистикою на початку XX ст. не тільки збагатила поняття "бібліографія", а й максимально означила проблему співвідношення різних видів діяльності, пов'язаних із періодикою й читачем;

— на зазначеному етапі відбувся функціональний розподіл бібліографії за типом видання документів на: ретроспективну й поточну (до жовтневих подій та після);

— у 20-ті роки підвищилася увага до читача, необхідно було не тільки інформувати користувача та привчати його до положень і принципів часопису, а й корегувати концепцію журналу відповідно до інтересів споживачів інформації;

— збільшення книгознавчих, бібліографічних та бібліотекознавчих часописів супроводжувалося гострими суперечками і дискусіями щодо визначення самого поняття "періодичне видання" та окреслення його місця в системі тогочасних документальних комунікацій. Саме тоді в Україні активно працював Кабінет вивчення книги і читача (у складі Українського наукового інституту книгознавства), діяльність якого сприяла розвитку вітчизняної бібліотекознавчої думки та утворенню самостійної наукової школи книгознавчих і соціологічних досліджень. Роль цих чинників неможливо перебільшити: кінець XVIII — перші десятиріччя XX ст. — час виникнення та становлення вітчизняної періодики, етап нагромадження наукових праць, орієнтованих на системне розуміння й пізнання об'єкта "преса—читач", уваги до диференційованої структури користувачів та їхніх запитів.

— з кінця 1920-х рр., і особливо у 1930-ті рр., "ідеологія" та "філософія" часопису відіграють вирішальну роль. Радикальне вирішення питання визначилося постановою ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. "О перестройке литературно-художественных организаций". Ліквідація "угруповань" і наступне об'єднання письменників у єдину спілку стали вирішальними передумовами "нового етапу" як в розвитку вітчизняної публіцистики, так і наукової журнальної бібліографії. Такі основні функції періодичного видання, як інформаційна, комунікативна, архівна, ціннісно-орієнтувальна припинили розглядатися радянськими бібліографами;

— у 30-ті роки як офіційно-документальні та масово-політичні, так і науково-практичні та виробничі періодичні видання були здебільшого "ною літературою соціалістичного реалізму". Вони слугували утвердженню тієї самої панівної ідеології, що і політична преса, тобто, по суті, наукові та літературно-публіцистичні часописи також стали політичними.

Не провадилися централізовані дослідження, було ліквідовано УНІК, піддано репресіям та страчено тисячі українських науковців, письменників, зокрема книгознавців. Було майже припинено розроблення питань визначення основних функцій друкованого часопису, дослідження історії національної періодики, вивчення читацького інтересу й світосприйняття, психологічного впливу преси й керівництва читанням. До дослідження цих проблем вітчизняні бібліотекознавці повернулися лише в кінці 50-х — на початку 60-х рр. XX ст.

Список використаної літератури

1. *Акопов А. И.* Отечественные специальные журналы, 1765—1917. Историко-типологический обзор : монография / А. И. Акопов. — Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. — 128 с.
2. *Балика Д. А.* Активізація роботи в наукових бібліотеках / Д. А. Балика // Бібліотечний збірник. Ч. 1. Праці шої К., 1926. — С. 89—98.

3. *Балика Д. А.* Інтереси читачів-українців загальної читальні ВБУ / Д. А. Балика, О. І. Карпинська // *Життя і революція*. — 1927. — № 3. — С. 334—344.
4. *Белинский В. Г.* Русская литература в 1842 г. / В. Г. Белинский // *Полное собрание сочинений*. — М., 1955. — Т. 6 : Статьи и рецензии, 1842—1843. — С. 512—546.
5. *Дем'янчук В.* Видавничі діяльність Всеукраїнської академії наук / В. Дем'янчук // *Бібліологічні вісті*. — 1923. — № 2. — С. 8—19; № 3. — С. 18—22.
6. *Ильинский Л. К.* Что такое "повременная печать" / Л. К. Ильинский // *Труды комиссии Русского библиологического общества по описанию журналов XIX века : лит.-библиол.* — Пг., 1918. — Вып. 1. — С. 107—118.
7. *Ігнатієнко В.* Історія української преси та її вивчення / В. Ігнатієнко // *Бібліологічні вісті*. — 1923. — № 3. — С. 22—26.
8. *Ігнатієнко В.* Нелегальні Українські видання, 1914—1916 / В. Ігнатієнко // *Бібліологічні вісті*. — 1926. — № 1. — С. 64—70.
9. *Ігнатієнко В.* Українська преса (1816—1933): історико-бібліографічний етюд / В. Ігнатієнко. — Х. : Держ. вид-во України, 1926. — 78 с.
10. *Ігнатієнко В.* Української преса в 1922 році / В. Ігнатієнко // *Бібліологічні вісті*. — 1923. — № 1. — С. 5—12.
11. *Книга о книге. Т. 2.* — Л. : Науч.-исслед. ин-т книговедения при Гос. публ. б-ке, 1929. — 282 с.
12. *Кревецький І.* Перша газета на Україні / Ів. Кревецький // *Бібліологічні вісті*. — 1926. — № 4. — С. 5—15.
13. *Крип'якевич І.* Найдавніші папірні на Україні (XVI ст.) / І. Крип'якевич // *Бібліологічні вісті*. — 1926. — № 1. — С. 64—65.
14. *Куфаєв М.* Книга й формальна метода / М. Куфаєв // *Бібліологічні вісті*. — 1926. — № 1. — С. 56—62.
15. *Куфаєв М. О.* Ловягин "Основы книговедения" / М. Куфаєв // *Бібліологічні вісті*. — 1926. — № 2. — С. 81—84.
16. *Лисиченко Д.* Стан книжкової торгівлі / Д. Лисиченко // *Бібліологічні вісті*. — 1923. — № 4. — С. 35—40.
17. *Лисиченко Д.* Українська преса в Катеринославі / Д. Лисиченко // *Бібліологічні вісті*. — 1923. — № 2. — С. 1—7.
18. *Лисовский Н. М.* Книговедение, как предмет преподавания, его сущность и задачи : вступительная лекция, читанная 28 сентября 1913 г. в Императорском Петроградском университете приват-доцентом Н. М. Лисовским. — Пг. : Т-во тип. Рябушинских, 1915. — 24 с.
19. *Лисовский Н. М.* Собрание и разработка статистических сведений о книгоиздательстве и периодической печати в России / Н. М. Лисовский. — СПб. : [б. и.], 1896. — 26 с.
20. *Ловягин А. М.* Основы книговедения / А. М. Ловягин. — Л. : Кооперат. т-во "Начатки знаний", 1926. — 165 с.
21. *Ломоносов М. В.* Полное собрание сочинений. Т. 10. Служебные документы и письма, 1734—1765 гг. / М. В. Ломоносов. — М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1954. — 934 с.
22. *Максименко Ф. П.* До питання про історію української преси / Ф. П. Максименко // *Бібліотечний журнал*. — 1926. — № 4/5. — С. 54—63.
23. *Меженко Ю.* Вступна стаття / Ю. Меженко // *Труди Інституту книгознавства. Т. 2. Праці Кабінету вивчення книги й читача. Зб. 1.* — Х. ; К., 1930. — С. 5—7.
24. *Меженко Ю.* Перспективи розвитку великих та наукових бібліотек / Ю. Меженко // *Бібліологічні вісті*. — 1926. — № 2. — С. 32—39.
25. *Меженко Ю.* Про один з бібліологічних фронтів / Ю. Меженко // *Бібліологічні вісті*. — 1923. — № 2. — С. 8—19.
26. *Меженко Ю.* Теоретичні передумови організації української бібліотечної роботи / Ю. Меженко // *Бібліологічні вісті*. — 1926. — № 4. — С. 48—61.
27. *Міяківський В.* До історії журналістики на Україні / В. Міяківський // *Бібліологічні вісті*. — 1923 р. — № 1. — С. 13—26.
28. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції, 1919—1939 : матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / упоряд.: Л. Яковлева [та ін.]. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. — 272 с.
29. *Неустров А. Н.* Историческое розыскание о русских повременных изданиях и сборниках за 1703—1802 гг., библиографически и в хронологическом порядке описанных А. Н. Неустровым. — СПб. : Тип. т-ва "Общественная польза", 1874. — 879 с.
30. *Новальська Т. В.* Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець XIX — початок XXI ст.) : монографія / Т. В. Новальська. — К. : [б. в.], 2005. — 250 с.
31. *Оксіок М.* Зведений каталог нової чужоземної періодики в бібліотеках м. Києва / М. Оксіок // *Журнал бібліотекознавства та бібліографії*. — 1928. — № 2. — С. 115—118.
32. *Очерки по истории русской советской журналистики (1917—1932)* / [отв. ред.: А. Г. Дементьев и др.] — М. : Наука, 1966. — 510 с.
33. *Постернак С.* Всенародна Бібліотека України : (до п'ятирічного ювілею) / С. Постернак // *Бібліологічні вісті*. — 1923. — № 3. — С. 14—22.
34. *Перфецький Є.* Друкарні та стародруки Підкарпатської Русі-України / Єв. Перфецький // *Бібліологічні вісті*. — 1926. — № 4. — С. 26—34.
35. *Приходько А.* Культурне будівництво на Україні / А. Приходько — Х. : Пролетарий, 1927. — 112 с.
36. *Романовський В.* До історії папірень на Україні / В. Романовський // *Бібліологічні вісті*. — 1926. — № 2. — С. 73—80.
37. *Сагарда М.* Обсяг поняття "періодика" : (до основних питань зведеного кат. період. видань у б-ках України) / М. Сагарда // *Журнал бібліотекознавства та бібліографії*. — 1928. — № 2. — С. 15—34.
38. *Січинський В.* До питання про автора гравюр українського перводруку / В. Січинський // *Бібліологічні вісті*. — 1923. — № 6 — С. 58—61.
39. *Сомов Н. М.* Состав книговедения / Н. М. Сомов — М. : Рус. библиогр. о-во при I гос. Моск. ун-те, 1931. — 98 с. — С. 75.
40. *Таранушенко С.* Рідкий стародрук / С. Таранушенко // *Бібліологічні вісті*. — 1926. — № 4. — С. 16—21.
41. *Труди Інституту книгознавства. Т. 2. Праці Кабінету вивчення книги й читача. Зб. 1. Бібліотека і читач на Україні / за ред. Д. Балики.* — Х. ; К. : Держвидав України, 1930. — 240 с.
42. *Хроніка* // *Бібліологічні вісті*. — 1926. — № 1. — С. 71—87.
43. *Яновський М. Ф.* О книге: опыт анализа понятия "книга" / М. Ф. Яновский. — К. : Культура, 1929. — 188 с.
44. *Ясинський М. М.* В справі української книгознавчої термінології / М. М. Ясинський // *Бібліотечний журнал*. — 1926. — Ч. 2/3. — С. 12—16.
45. *Ясинський М. М.* До питання про початок української преси / М. М. Ясинський // *Бібліологічні вісті*. — 1923. — № 4. — С. 43—46.

В статье рассматриваются основные аспекты развития журнальной библиографии XVIII — начала XX века. Дан краткий анализ основных журнальных публикаций указанного периода, характеристику первых украинских и европейских журналов. Раскрываются методологические и методические аспекты исследования периодической прессы, вопросы систематизации и классификации журнальных изданий в данный период.

The article reviews the main aspects of journal bibliography XVIII — early XX century. Given a brief analysis of the determinants of journal publications of this period and the characteristics of the first Ukrainian and European magazines. In particular, outlines the methodological and methodical aspects of the study periodicals, issues of systematization and classification of national journals in this time.

Надійшла в редакцію 23 квітня 2013 року